

ШЛЯХІ ПАПАЎНЕННЯ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СЛОВАТВОРЧАСЦІ 20-х гг.

Пашырэнне грамадскіх функцый і сацыяльнай базы беларускай літаратурнай мовы ў 20-я гг. выклікала змены ў яе структуры, асабліва ў галіне лексікі. З'явілася неабходнасць у новых лексічных і словаўтваральных адзінках, у выяўленні шляхоў і крыніц іх папаўнення.

Надзвычай важнае значэнне ў працэсе пашырэння сродкаў намінацыі стала надавацца паглыбленаму асваенню лексічных багаццяў народна-дыялектнай мовы. Народныя гаворкі заставаліся крыніцай папаўнення слоўнікавага складу гатовымі лексэмамі, а таксама асновай для словаўтваральных і семантычных неалагізмаў, базай для тэрмінатворчасці.

Гэты працэс знайшоў адлюстраванне ў лексікаграфічных даведніках, першым з якіх з'явіўся "Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік" М.Гарэцкага (1919; 2-е выд. Вільня, 1921). У ім аўтар прапанаваў фарміраваць беларускую літаратурную мову на аснове гаворак усіх раёнаў Беларусі. Пацвярджэннем гэтага з'яўляюцца прапанаваныя М.Гарэцкім словы, якія ў сваёй большасці маюць народна-дыялектную аснову. Яны адрозніваюцца ад прынятых у сучаснай беларускай мове толькі **прыстаўкамі**: *аббіць* (пабіць), *абганіць* (зганіць), *абголены* (аголены), *аблюбёны* (улюбёны), *абмацкам* (вобмацкам), *агледчык* (надглядчык), *адмена* (перамена), *адумыслоўнасць* (адмыслоўнасць), *загуба* (згуба), *слухмянасць* (паслухмянасць); **суфіксамі**: *абмежанне* (абмежаванне), *бажэнне* (бажба), *гнаццё* (ганенне), *дзеяльнасць* (дзеянасць), *іста* (істота), *канчальны* (канчатковы), *картэўнік* (карцежнік), *лютневы* (лютаўскі), *навак* (навічок), *самадзеяльны* (самадзейны), *скупляванне* (скупка), *славэтны* (славуты), *служны* (служылы), *сненне* (сон); **прыстаўкамі і суфіксамі**: *вадгадунцы* (разгадкі), *вонках* (звонку), *дапрыкладу* (напрыклад), *наступні* (прыступкі), *спамажэнне* (дапамога), *убажаственне* (абагаўленне).

З пазіцый сучаснай беларускай мовы гэтыя лексемы маюць нязначную адметнасць параўнальна з зафіксаванымі ў сучасных слоўніках, і ў гэтым заключаецца дакладнае адчуванне слова аўтарам, выбар ім найбольш зразумелых і шырока ўжывальных варыянтаў, беспамылковае адчуванне агульных тэндэнцый развіцця беларускай мовы.

Для папаўнення лексічнага вакууму новымі тэрмінамі і абстрактнымі словамі Гарэцкі выбраў некаторыя словаформы з ужо вядомых лексікаграфічных крыніц. Прыкладам могуць служыць словы, утвораныя па мадэлі **прыстаўка без- + аснова**, узятай са слоўніка І.Насовіча і паўторанай ў пазнейшых "Маскоўска-беларускім слоўніку" і "Практычным расійска-беларускім слоўніку" М.Гарэцкага: *безадпаведна* (моўчкі), *безвалочна* (неадкладна), *беззвычайна* (неўласціва), *безрахубна* (несвядома), *безуразна* (бяскрыўдна), *беспрыцямны* (неназіральны), *бязгодзіца* (непагадзь, разлад), *бязмальна* (прыблізна), *бязрупатна* (бесклапотна); утвораныя шляхам **складання асноў**: *дзелавод* (справавод), *кывапрысяга* (клятвапарушэнне), *любаўласце* (уладалюбства), *старавечнасць* (старажытнасць), *самачуццё* (самаадчуванне), *сухаземны* (сухাপутны).

Значную групу складаюць словы, якія нязначна адрозніваюцца ад прынятых у сучаснай беларускай мове, але ўтвораны ад **іншых асноў**. Утваральнай базай для такіх вытворных часцей з'яўляліся **ўласна беларускія** словы (асновы): *грашаўны* (маючы грошы, капіталістычны) *дапінкі* (папрокі), *змуста* (спакуса), *недаказ* (шматкроп'е), *павознік* (рамізнік), *сласна* (саподка), *убачанне* (спатканне).

Радзей маглі ўжывацца і запазычаныя ўтваральныя асновы і ў першую чаргу з **рускай** – *адзяржаць* (атрымаць), *напатомны* (далейшы), *чысельнік* (лічнік, матэм.) – і **польскай мовы** – *віннік* (абавязаны), *злепішча* (кангламерат), *пасяродкавы* (цэнтральны), *радзька*, *радны*, *райца* (саветнік), *успаможнасць* (дабрачыннасць), *чужаслоў* (двукоссе).

Усе названыя прыклады маюць славянскія карані, абумоўленыя дыялектнай разнастайнасцю беларускіх гаворак, што адпавядала поглядам пісьменніка на шляхі развіцця беларускай літаратурнай мовы.

Такога ж пункту гледжання прытрымліваліся многія мовазнаўцы таго часу. Шмат лексем са слоўніка М.Гарэцкага паўтараецца ў такіх слоўніках, як "Беларуска-расійскі слоўнік" М.Байкова і С.Некрасэвіча (Мінск, 1926), "Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік" В.Ластоўскага (Коўна, 1924): *абганіць* (зганіць), *абіральнік* (выбаршчык), *абмацкам* (вобмацкам), *абмежжанне* (абмежаванне), *адбітка* (адбітак), *адмена* (перамена), *асва* (аса), *безадпаведна* (моўчкі), *безадвалочна* (неадкладна), *безрахубна* (несвядома), *бытае* (былое), *бязмальна* (прыблізна), *безуразна* (бяскрыўдна), *дамслівы* (здагадлівы), *дзеяльнасць* (дзеінасць), *дзяльня* (дзяльба), *іста* (істо-та), *кывапрысяга* (клятвапарушэнне), *навак* (навічок), *недаказ* (шматкроп'е), *павознік* (рамізнік), *пазычковы* (пазыковы), *севалка* (сеялка), *служэбнік* (служыцель), *слухмянасць* (паслухмянасць), *угадлівы* (здагадлівы), *ураз* (абраза, знявага).

Фіксаванне аднаго і таго ж лексічнага варыянта слова ў некалькіх слоўніках – пацвярджэнне яго актыўнага ўжытку, зразумеласць і яго прыняцце вялікім колам носьбітаў мовы. Але назіралася і адваротная з'ява: часта адно паняцце абазначалася рознымі словамі, існавала некалькі фанетычных і словаўтваральных варыянтаў назваў – так званая **полінайменнасць**, або слоўная дублетнасць. Тлумачылася гэта тым, што за тагачаснай літаратурнай мовай яшчэ не замацавалася пэўная лексічная сістэма, і многія аўтары прапаноўвалі для літаратурнага ўжытку свае наватворы. Для параўнання частотнасці ўжывання некаторых варыянтаў словаформ лексікографамі 20-х гадоў прывядзём табліцу:

Сучасная беларуская літаратурная мова	М.Гарэцкі. Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік	М.Байкоў, С.Некрасэвіч. Беларуская-расійскі слоўнік	В.Ластоўскі. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік
улюбёная	аблюбёная		укаханка
аловак	алавок	аловак	алувок
ганенне	гнаццё	гнанне	сцігаванне, праследаванне, ганежа
бесклапотнасць	бязрупатнасць		нярупнасць
вадаём	вадаточніца	вадаточніца	вадавік, водабадзь
папрокі	дапінкі	дапінкі	дакоры, закіды
набожнасць	збожнасць	збожнасць	богабойнасць
кангламерат	злепішча		мешаніна
кемлівасць	кметлівасць	кемкасць	
кровазварот	кывабег		кроваварот
саветнік	радзька, радны, райца	радца	
уладалюбства	любаўласце		уладалюбінасць
цэнтральны	пасяродкавы	пасяродкавы	сусяродны
разлік	рахоўля	рахуба	разлічка
старажытнасць	старавечнасць		старавеціна, стараветнасць
абагаўляць	убажаствіць (зак.тр.)	убагаўляць	багоміць
спатканне	убачанне		пабачанне
вылячэнне	улячэнне		вызгойнасць

Такая разнастайнасць лексічных варыянтаў цікавая і з гістарычнага, і з лінгвістычнага пункту гледжання. На матэрыяле тагачасных слоўнікаў можна прасачыць, як выпрацоўваўся адзіны погляд на шляхі ўнармавання беларускай мовы, у якім кірунку ішло ўсталяванне яе адзінай лексічнай сістэмы.

Даследаванне шляхоў словаўтварэння ў беларускай мове 20-х гг. дазваляе зрабіць наступныя вывады: па-першае, важнейшым сродкам папаўнення

ня лексічнага складу мовы з'яўляліся неалагізмы з матываваным лексічным значэннем, г.зн. словы, утвораныя на базе другога слова (слоў) пры дапамозе спецыяльных сродкаў (напрыклад, афіксаў), як найбольш зразумелыя асноўнай масе носьбітаў мовы. Штучна створаныя словы не мелі б такой шырокай перспектывы ўжывання. Па-другое, асноўным шляхам з'яўлення матываваных неалагізмаў у 20-я гг. стала ўтварэнне новых слоў на базе ўласнага матэрыялу па словаўтваральных мадэлях, уласцівых народна-дыялектнай моўнай рэчаіснасці.

Т.Р. РАМЗА, А.Л. САДОЎСКАЯ

ВОБРАЗ савы Ё БЕЛАРУСКІХ ПАРЭМІЯЛАГІЧНЫХ АДЗІНКАХ

У прыхільнікаў тэлебачання вобраз савы, бяспрэчна, суадносіцца з агульнавядомай перадачай-гульніёй "Што? Дзе? Калі?" і, натуральна, асацыіруецца з глыбокімі рацыянальнымі ведамі, якія адкрываюцца выбраным. (Да месца тут будзе ўгадаць і мультфільм пра Віні Пуха, дзе Сава – самая адукаваная і дасведчаная з герояў.)

Аднак правамерна сцвярджаць, што сава як сімвал мудрасці не аўтэнтычны для беларусаў, а запазычаны. Птушкай мудрасці саву ў старажытным свеце лічылі грэкі: яна была свяшчэнным атрыбутам багіні Афін і самага горада Афін, а пазней і сімвалам акадэміі. А калі ў свой час Гамер назваў Афіну – багіню мудрасці і справядлівай вайны – "сававокай"¹, то, відаць, акцэнтаваў яе пранікліваць, празорліваць і прароцтва. Для беларусаў жа "савіныя" вочы ўспрымаюцца хутчэй як загана, а вербальна перадаюць адценні непрыязні, страху і/або іроніі: *вочы, як у савы; вылупіўся як сава; пазірае як сава; глядзіць як сыч; – Чые дзеткі харащэйшыя? – Мае, – кажа сава, – і лупаценькія, і кашлаценькія.*

Польскі даследчык В.Капаліньскі зыходную падставу сімвалічнасці гэтай птушкі бачыць у яе знешнім выглядзе, а дакладней, у выглядзе яе галавы: «Нерухама звернутыя ўперад вочы (але затое галава можа паварочвацца больш, чым на 180°) з ярка-жоўтымі ці аранжавымі абалонкамі і "кайма", якая іх аздабляе (інакш афарбаванае пер'е, што прамяніста расце вакол вачэй), ствараюць ілюзорнае ўражанне: за такімі вялікімі вачыма знаходзіцца магутны мозг. Бачачы ў цемры, сава распазнае рэчы і факты, нябачныя для іншых, а ў месячную ноч атрымлівае святло не непасрэдна ад Сонца, а праз пасрэдніцтва Месяца, адбітае рэфлексам»². І сапраўды, гэтая частка яе цела адметна вылучае саву сярод іншых птушак (параўн. процілеглае ў беларусаў: *варона і курыца як сімвал прастакаватасці, недалёкасці – адпаведна курыная/вароніна галава, з курачу галаву; асецін.: У вороны воронёнок умер, она сове его подбросила, мол поплачь над ним. – "Почему я?" – спросила сова. – "У тебя голова больше моей"³.*

Беларускамоўны фактычны матэрыял у сваёй большасці ўказвае на негатыўнае стаўленне людзей да гэтай істоты. У парэміялагічных адзінках засяроджваецца ўвага на яе знешнім выглядзе, але акцэнтуюцца яго непрыябнасць і нават агіднасць, таму ў пэўных выпадках сава сімвалізуе нязграбнасць і непрыязнасць: *Не бачыць сава, якая сама; Паглядзі, сава, якая сама; Гадавала сава дзеці і няма на што глядзеці; Хоць сава, абы з другога сяла; Сядзіць як сыч, і думае, што паніч; Хто ў савы пытаецца, што ў яе нос крывы? Яна сама скажа. (І так відаць.)* і пад. Але такія адносіны да савы характэрныя не толькі для беларусаў. Як адзначае Л.М.Разаноўскі, "у нямецкай мове, прынамсі ў дыялектах рэйнскага рэгіёну, існуе цэлая серыя пейзажычных кампаратываў, якія вербальна замацавалі пагардлівыя, зневажальныя адносіны да савы: *schlief wie Eile* 'спіць як сава'; *steht...* 'крадзе як сава'; *so blind...* 'сляпы...'; *so dumm...* 'дурны...'; *so das...* 'глухі...'; *so voll...* 'напіўся...'; *so dicke...* 'тоўсты...' "⁴. Для параўнання ў беларускай дыялектнай мове: *ходзіць як сава, надзьмуўся як сава (як сыч), морду завернець як сыч, пяць як сава зайца выклікаець*; але варта зазначыць, што